

УДК 94:82–3 (477.84)

*Присвячую пам'яті Леся Курбаса (1887–1937) і всього
розстріляного відродження у 80-річчя розстрілу*

Володимир Окаринський**ЗНАДТО АКУСТИЧНЕ МІСТО В БЛАКИТНІЙ ГАЛІЛІЇ,
АБО ХУДОЖНЯ ПРОЗА ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
(ПРИКЛАД МІСТА ТЕРНОПОЛЯ)**

Автор цієї статті пропонує огляд художніх прозових текстів як джерел історії міста Тернополя, застосовуючи ретроспективний підхід. Огляд охоплює час від сучасності до початку XIX століття. Візії різних авторів без сумніву доповняють не лише уявлення про місто та його мешканців описуваних часів, а й про стереотипний образ Тернополя та ментальність городян. Останнє має бути цінним для історико-антропологічного розуміння місцевої історії Тернополя.

Ключові слова: локальна історія, антропологія, Тернопіль, Тернополь, тарнопольстика, художня література, писемні джерела, белетристика, есеїстика, мемуарна проза.

Передмова, або “Хто Тернопіль не шанує...” (з народної пісні)
За останнє десятиліття зросло число adeptів місцевої історії, зокрема й Тернополя. Переважно це захоплення нагадує колекціонерство з ідеалізацією минулого, зокрема австрійського й польського періодів, рідше – радянського. У такому прикладному локалізмі переважає колекціонування світлин або різних артефактів (значки, футбольні вимпели, афіші, квитки, мапи, посуд, етикетки тощо). Без навичок архівного пошуку і джерелознавчої критики, при нерівномірній збереженості матеріалу, до архіву мало хто йде. Бракує терпцю, часу й тої ж методики для роботи з старою пресою. Натомість є терпець для Google’у. Тому по колу, по колу гуглимо старі листівки, які хтось в США, Ізраїлі чи Польщі виставив на інтернет-аукціон. В ліпшому разі – т. зв. краєзнавча література: путівники, фотоальбоми, популярні нариси. Але й це все рідко хто подужує до кінця. Брак знань із лихвою компенсує країна персональної фантазії. Щось почув, десь прочитав коменти, сусід-старожил розказав, а на додачу – своя інтуїція і життєвий досвід. І виходить такий собі химерний коктейль, хоч і не завжди стравний (якщо по правді).

А поза тим є й інші способи пізнання історії та культурного обличчя Тернополя, розрізнення його нашарувань, впливів, девіацій, виявлення в купі невпорядкованого чогось цікавого/корисного персонально для Тебе. На мою думку, геть не останнім, хоч і недооціненим, способом такого пізнання є читання художньої літератури, мемуарів або есеїстики, в яких фігурує давній Тернополь/Тарнопіль/Тернопаль/Тернопіль. Спробую зорієнтувати в цьому потоці зацікавлених і неупереджених читальників. Від попси до андеграунду, від класики до контркультури і назад. Автор уже звертався до цієї теми на популярному рівні [18], однак, з того часу, додав не лише теоретичних розмислів, а й фактажу. Отже, оновлений погляд на проблему, з більшою кількістю авторів і текстів.

Я б окреслив жанр цієї розвідки як історична антропологія. Хоч близький він і до усної історії чи студій пам’яті, і навіть до літературознавства, не кажучи вже про джерелознавство, локальну історію (в нас більш уживана назва історичне краєзнавство) й історичну урбаністику. На жаль, наша історична наука ще

недостатньо уваги присвячує художнім текстам як історичному джерелу. Позатим, ніхто й не заперечує значущість осмислення історії засобами красивого письменства. Тут варто розмежувати твори письменників на історичну тематику [“Я того не годен/-на читати”, – кажуть багато істориків, і автор цієї статті не виняток – *Авт.*], від творів, що у них автори оповідали про час, в якому вони жили. Саме такі твори й розглядатиму в цій статті.

Варто зважати, що прозаїки – не історики і далеко не обов’язково мають за ціль точне відтворення дійсності. Винятком є хіба журналістський роман або реалістична (натуралістична) проза, з якої й виросла т. зв. нова журналістика, в т. ч. й Гонзо-журналістика [Укладачі антології нової журналістики Т. Вулф і Е. В. Джонсон вважають за попередників жанру Д. Дефо, Г. Філдінга, Т. Смоллетта, О. де Бальзака, Ч. Діккенса, М. Гоголя – *Авт.*]. “Фішкою” такої прози є максимальне занурення автора в предмет оповіді, увага до деталей, максимальна суб’єктивність. Писати репортаж як роман, а інтерв’ю як оповідання. Саме тому цінними для історика та антрополога є “Ангели пекла” Гантера С. Томпсона чи “Електропрохолоджувальний кислотний тест” Тома Вулфа, – твори написані письменниками й журналістами [Останнім часом усе більше говорять про т.зв. Гонзо-історію й така назва й жанр симпатичні авторові цієї статті – *Авт.*]. Однак, названі течії склалися остаточно в новітній повоєнний час, хоч предтечі його в нашій літературі теж були, як от письменник-реаліст, журналіст і т. д. Іван Франко, або Анатоль Свидницький, Гоголь і Квітка-Основ’яненко. Та, на жаль, про Тернопіль вони – крім Франка – не писали. Але література – це єдиний потік, від графоманів до халтурників, від кон’юнктурників і так-і-недозрілих талантів, аж до геніїв. До того ж, вдячний для історії жанр реалізму панував в укрлітературі доволі довго. Тому – безумовно – знайдеться Тернопіль, як не в Мирного й Нечуя, то в напівабутих галицьких письменників. А втім не лише Франко був як белетристом так і журналістом, а й принаймні один дуже шанований новими журналістами-літераторами протогонзо, який зафіксував Тернопіль часів Великої війни, – Джон Рід, про що згодом.

Насамперед варто погодитися з думкою Майка Йогансена про те, що рідко коли проза може бути безпосереднім історичним джерелом. Не забуваймо що література передовсім – фікція (англ. *fiction*). Йогансен твердив, що брати події твору за дійсний історичний факт, за вірне дзеркало суспільного життя, й робити висновки історично-соціологічного характеру про життя певної епохи, про її продуктивні відносини і їхню надбудову, – доволі невдячна справа. “Такий аналіз тексту становить переважний об’єкт історії літератури, а не критики, бо критиці звичаєм бракує для цієї роботи достатнього “віддалення” – історичної перспективи. <...> А робити це можна тільки тоді, коли абсолютно бракує інших даних для тієї епохи. Як “дзеркало життя” література дуже непевна річ” [8, с. 557]. Додамо, що вона поперед усього – джерело до осмислення й розуміння минулого, або вивчення ментальностей.

Художня проза перегукується з мемуаристикою, зокрема зі спогадами. Проте, в останній треба бути не менш обережним, що відзначають усі навчальні посібники, котрі торкаються проблем історичного джерелознавства і методології. Однак, нас цікавить саме художня мемуарна проза, позаяк вона є найбільш читаною і читабельною. Мемуари безпосередніх учасників подій, не оправлені в белетризовану форму, є первинним / чорновим матеріалом для письменників. Тим не менше, всі художні реалістичні тексти, побудовані на фактах, які автор знає як самовидець, є так чи інакше мемуарними.

Яким був образ Тернополя/Тарнополя – обласного центру незалежної України (охоплюємо час ранньої незалежності сучасної України) і УРСР, польського воєводського центру, повітового і окружного міста під австрійським

урядуванням? Письменники не лише показували місто таким як його самі бачили, а й відображували погляди на місто, котрі так чи інакше були/стали стереотипними для того часу, або невдовзі після нього. Відверто, Тернополю не дуже пощастило з творами про місто й міщан, позаяк у місті майже не було головної для цього передумови – сталого середовища літераторів. Покладатися на заїжджих авторів – справа непевна, але іноді таке спрацьовувало – задля екзотики загумінкового польсько-жидівсько-руського Тернополя, особливо в пору світових струсів. Дуже нечисленні місцеві літератори, натомість, зчаста писали на абстрактні теми, а не про своє-рідне місто.

Від часу до часу доводиться “спотикатися” об згадки про Тернопіль у різних авторів. Ця розвідка – спроба орієнтації в цьому непевному різношерстому просторі. Зрозуміло, наразі перелік таких текстів неповний. Тому подальші дослідження слід поглиблювати, розшукуючи і залучаючи “нові” джерела. Наприклад у залах періодики чи відділах рукописів бібліотек, музеях, в працях літературознавців. І читати, читати, читати. На щастя, історична наука не оцінює літературні твори з погляду їхньої літературної вартості. Історично цінними можуть бути й тексти графоманів чи халтурників, як і високомистецьких снобів, а твори геніїв – задля їх абстрактності – можуть не мати жадної цінності для історика. Ідеально, коли маємо гармонію: цікавість, читабельність, смачність, стильність, адекватну й зрозумілу (не зарозумілу й не примітивну) мову. Але, зчаста, маємо те, що маємо.

Для цієї розвідки застосую ретроспективний підхід, який використовують не лише письменники, а й деякі історики. Тому спершу день “учорашній”.

Частина I. Сьогодні і вчора...

Почну із стопроцентного хіта, який – на жаль – багато-хто знає, але не далеко не всі в Тернополі читали. Твір більш відомий і читаний поза Тернополем, і певною мірою спричинився до наслідувань і цілого тематичного жанру літератури під умовною назвою “ліхіє дев’яності”. Недостатня знайомість мешканців Тернополя із цим твором дивує, позаяк це історія, якій всього-навсього 27 літ. Це роман екс-тернополянина Анатолія Дністрового про Тернопіль зразка 1990-го року. “Пацики” (з підзаголовком “конкретний роман”; перше видання 2003 року) – назва, яка свідчить сама за себе. Події відбуваються на БАМі, в Центрі, Старому Парку і т. д., жорстко поділених на підліткові банди, на тлі пізньої “перебудови” і революції, котра зрештою й призвела до державної незалежності України. Та останнє куди більше говорять із дидактичним патосом учителі на уроках історії України в школі, а для підлітків із спальних районів не менш важливими були “розбори” та інші тінейджерські клопоти. Масові бійки, “бухання”, секс, наркотики, рок-н-рол (і майже ніякого блатняка), колоритний суржик/жаргон (не дуже схожий на мову теперішніх однолітків героїв “пациків”), рекет і перші бізнесмени, відеосалони, турецькі шмотки, польський базар etc etc etc. Коли жлобів/рогулів називали “биками”, гопників узагалі ще не було, а пацики слухали “Metallica” та інших монстрів рок-музики. Згадано в книжці про історичних персонажів з їхніми “поганялами” (криміналізовними кликухами/прізвиськами) і про великі “розбори” між районами міста у 1989 році, а також про деякі події, що увійшли до місцевої міфології, як наприклад колись у 80-х на Східному масиві побили радянську поп-звізду Валерія Леонтьєва [7, с. 6].

Продовженням попередньої книжки – куди бруталнішим, як і самі 90-ті, – став ще один роман Дністрового “Місто уповільненої дії”. Влучне окреслення нашого міста, із якого ліричний герой “зрулює” в інше місто вчитися. Але від минулого не так легко втекти. Такі ж упізнаванні локації для тих, хто жив на початку – середині 1990-х у Тернополі (як наприклад, відомий усім студентам педінституту “Меридіан”). Більше криміналу, більше наркотиків, більше

смертей [6]. Не варто ставитися до тернопільських романів Дністрового як до звичайного екшну (англ. *action*). Це серйозна література серйозного автора, есеїста, критика, кандидата філософських наук, знавця і законодавця літературних смаків, художника.

Як інь-ян, з прозою Дністрового пов'язані поезія і есеїстика Василя Махна, напевне найвідомішого на сьогодні в світі тернопільського поета (віднедавна й прозаїка), літературознавця (кандидат філологічних наук, у минулому доцент ТНПУ ім. В. Гнатюка), перекладача. Василь Махно передусім поет, і Тернополя (як і Чорткова, Нью-Йорка, Єрусалима, Парижа) в його віршах дуже багато, як у недавніх збірках “Зимові вірші” і “Ровер”. В останній трапляються й есеї, між якими ще один тематично тернопільський “Листи і повітря”, про те як спогади з 1980-х вриваються у 2010-ті [10а, с. 171–189]. До речі про поезію. Не лише опосередковано, а й прямо присутній Тернопіль у віршах інших колег Махна по тернопільських угрупованнях “Західний вітер” і “Озерна школа” (Борис Щавурський, Гордій Безкоровайний, Віталій Гайда). Але тут я ставлю три крапки. Поетів ж завжди було більше, а в Тернополі ж є і Михайло Левицький, і Олег Карпенко, і Юрко Завадський... Тож нехай про поезію пишуть поети або літкритики.

В есеях Махна – дуже колоритні нариси з мемуарним підґрунтям, головню про Тернопіль кінця 70-х, 80-х і початку 90-х років минулого століття. Дуже цікаве осмислення образу міста, як у нарисах “Врубай свою музику гучніше, якщо можеш...” або “Фанера над Парижем”. Цитата з останнього: “Ця невидима лінія, котра відділяла пиворізів та гувльвісів від решти світу – вулиць, магазинів, кіосків, кінотеатрів, БАМу та Східного, Нового світу і Загребелля, Старого парку, – могла називатися кількома словами, найкраще їй пасувало слово центр. Кілька вулиць, що вбереглися від військового штурму радянських військ у 1944 році, творили це магічне слово *центр*. Для мене сам центр був надзвичайно обмеженим простором, кілька кварталів від вулиці Сагайдачного і Вальної, кілька старих будинків біля швейної фабрики і вулиці Камінної, вулиці, що попри обласну бібліотеку вела до Театрального майдану – усе це творило в моїй уяві справжність Тернополя, його європейськість, його поруйновану і вже ніколи не відбудовану топографію, його образ людиноконя, кентравра, *смель бульдога з носорогом*” [10, с. 95]. Цей та інші есеї, пов'язані з Тернополем, Василь Махно публікував 6–7 років тому в часописі “Критика”, відтак видав у дуже атмосферній (тут це слово якраз пасує) збірці “Котилася торба” [10, с. 61–129]. Показове історичне мислення Махна-письменника, намагання пов'язувати сюжети різних часових пластів між собою, як наприклад мистецьке богемне життя художників 1980-х років із новою літературною богемою міста 1990-х, до якої належав сам автор. Гадаю, Василь Махно уже впливає на формування історичного нарративу Тернополя, і не лише його.

Не менш колоритний Тернопіль 1990-х, із погляду провінційного інтелігента-газетяра, у відомого тепер автора детективів і викладача кафедри журналістики ТНПУ Олександра Вільчинського, що живе й працює в цьому місті. В його романі “Дерева на дахах” Тернополя теж багато. Є там і “стометрівка” (згодом перейменована неформальною молоддю в “сотню”) і “бруклінський міст”, і влучні описи знакових місць, дуже колоритні. І це теж Тернопіль початку 1990-х [3].

Герой роману, колишній екскурсовод у міському бюро екскурсій і подорожей, робить по мірі оповіді елементарний лікнеп з історії міста, а також розповідає про залишки можливо найстаріших в Європі гір на околицях міста: “...Тернопіль – найбільш “високогірний” обласний центр, у середньому – 325 метрів над рівнем моря, а БАМ і Аляска – північні околиці, то, вважаєш, майже чотириста. Для нашої в цілому рівнинної країни це таки немало, а у поєднанні з вологим кліматом ще й шкідливо для здоров'я”. <...> “Доволі довго я й сам про ці гори

нічого не знав, крім того, що це вододіл між басейнами Дністра і Дніпра. Пологі горбаки вздовж шосе і тільки. Де-не-де на зрізі трохи крейди чи сірого каміння з-під трави – оце й усе, нічого особливого. Там – Волинь, тут – Галичина. Правда, була колись горілка “Товтри”, з дешевих. Тепер ту саму перейменували у “Медобори” – ці гори ще й так називають – і ціну поставили більшу. Авратинська височина, міоценові рифи – це також про ці гори. Якщо вірити тому професорові, Орковому знайомому, то все це було колись рифом на дні доісторичного моря” [3, с. 62–63]. Ще одна цитата з роману: “Що ж, у цьому місті завжди була певна критична маса ненормальних. Це, зрештою, і робить його нормальним містом. На жаль, я зрозумів це лише недавно, коли багато чого вже не повернеш. Як і того Тернополя початку 90-х, хоч і з напівпорожніми прилавками крамниць, та з великими надіями на переміни!..” [3, с. 176].

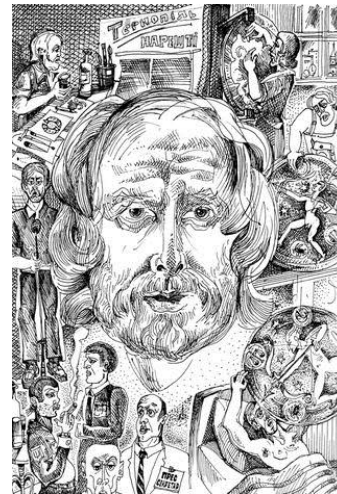
На жаль, непоміченою, наразі, для автора цієї статті залишається інша книжка цього ж письменника – “Віагра для мера”. Про неї О. Вільчинський згадував у інтерв’ю, як про свою розправу з політичним минулим, коли він був депутатом Тернопільської міської ради у 1994–2002 роках [2].

Ще одним із піонерів новітнього українського і тернопільського детективу є Сергій Ухачевський. Крім добре відомих його кримінальних творів, першим із яких був опублікований у Тернополі роман “Пройдисвіти” (1994), є в біографії письменника й два твори написані повністю на тернопільському матеріалі. Це кримінальні повісті “Стіна” і “Осінні ілюзії”, які автор почав писати ще 1989 року, а потім доробляв у 1990-х і 2000-х роках. Дія повістей відбувається в Тернополі 1980-х років. Жодних ілюзій – ви читаете про Тернопіль, якого вже, на щастя, немає. Пізньосовковий, андроповський, а потім – “перестроєний”, злочинський, партноменклатурний, підлітковий, дефіцитний, алкогольно-гастрономний, – та атмосфера передана дуже адекватно. Дух радянської школи, зародження масової злочинності (зокрема, рекету) списані з реальності з точністю касетного магнітофона, аж хочеться повірити авторові, що писати ці твори він почав у 16-річному віці [20, с. 160–162; 382]. Историкам, які досліджують “той” час, – must read.

У Тернополі напевне найбільш плідний із діючих письменників, у жанрах від новели до роману і п’єси, – Богдан Мельничук. До того ж він відомий своїми краєзнавчими розвідками і редакторською роботою. Мені припали до душі його новели/оповідання, в яких немало тернопільського матеріалу. Це цикли “Історії провінційного міста” і “Батярські оповідки”. В обидвох якраз і зустрінеш оповідки з життя місцевої богеми – журналістів, письменників, художників, акторів (доволі впізнавані, хоч і зі зміненими іменами), або просто побутові замальовки із драматичними, комічними чи трагікомічними життєвими ситуаціями (наприклад, “Помста порцеляни”). Свої історії Богдан Мельничук включив до книжок “Яр” [14], “Зек, вождь і Гарсія Лорка” [13] та “Суд без суду” [16, с. 14–74, 223–246].

Залишається тільки побажати метру тернопільської літератури видати “Історії провінційного міста” і “Батярські оповідки” окремим виданням.

Для любителів, як казали в давніші часи, історичних анекдотів, тобто бувальщин із життя відомих людей Тернополя, головню місцевої богеми (яку автор, утім, трактує доволі широко), Богдан

Помста порцеляни –
Ілюстрація Євгена Удіна
до оповідки Богдана
Мельничука
“Помста порцеляни”

Мельничук зібрав цілу колекцію таких трафунків. Письменник уклав із них збірку “Невідоме про відомих” [15]. Є ще кілька подібних збірок, зокрема в співавторстві з Іларіоном Пилипцем “Життя відомих” і “Нові бувальщини із життя відомих” [11; 12].

Частина II. Вчора і позавчора

Продовжуючи ретроспективне *цофання* назад від сучасного до минулого, гадаємо про те, що Тернопіль був літературним загумінком аж до 1990-х років, а літературне життя в ньому формувалося дуже поволі. Обласна організація Спілки письменників України була утворена аж 1984 року. Крім поета й перекладача Бориса Демкова і драматурга Олекси Корнієнка важко когось назвати в радянські післявоєнні роки – літератори тут зупинялися ненадовго: вони були журналістами або редакторами, працювали в театрі, перебивалися, зрештою виїздили звідси. На жаль тільки в пресі публікували оповідання духовного лідера тернопільського артистично-інтелектуального життя Ігоря Герети. Було б цікаво їх почитати, не шукаючи при тому підшивки давніх газет. Це стосується й інших авторів.

Євген
Мандичевський

Не було повнокровного літературного життя в місті й на початку ХХ століття, воно просто не сформувалося через дві світові війни, які бульдозером (чи радше танком) пройшлися по місту. Є тільки розрізнені факти. Наприклад, у Тернополі працював учителем і видавав журнал для молоді один з перших українських модерністів Євген Мандичевський. Він видав у місті в 1906 і 1907 роках дві свої книжки. На жаль, з тих збірок психологічних оповідань-мініатюр перевидано заледве три оповідання майже тридцять років тому [17а, с. 250–257, 382]. Трохи пізніше тут жив, викладав, редагував газету і обирався в парламент ЗУНР Петро Карманський – головний галицький декадент, згодом перекладач “Божественної комедії” Данте Аліг’єрі українською. Щоправда, за його спогадами, в Тернополі початкуючому вчителю (з 1912 р.) геть не писалося: “Переїхавши до провінціального міста Тернополя, я зовсім омертвів...” [9, с. 23].

Своє перше оповідання написав у Тернополі юний учень гімназії, восьмикласник, і актор-початківець Олександр (Лесь) Курбас. Оповідання “В горячці” Курбас написав на спір із товаришем Томою Водяним і вислав до “Літературно-наукового вістника” редакторові Іванові Франку. Можливо, оповідання інспірували особисті переживання автора. До речі, цей номер ЛНВ із оповіданням можна знайти в усесвітній мережі. Читали? [17] Між іншим, десь у той таки час Лесь Курбас переклав із норвезької вірш Б. Бйорнсона “Березіль”, який став назвою його найзнаменитішого творіння – Мистецького об’єднання “Березіль” у 1920-х.

Українська література – це добре. А літератури іншими мовами – ще й корисно, позаяк розширює свідомість. Крім того, пізнавально читати, що написали про твоє рідне місто люди, що розмовляли й думали іншою мовою, і не обов’язково чужинці. Тернополяни говорили й писали кількома мовами: івритом чи ідишем, українською і старослов’янською, польською і латиною, німецькою, ромською, різними арго, згодом ще російською, тепер все більше англійською, арабською та іншими азійськими і африканськими мовами. Крім того, в місті здавна опинялися – зовсім коротко, або на довше – й люди цілком інших культур, і писали вони, знову ж таки, різними мовами.

Перша велика війна вигнала з тогочасного Тернополя ряд людей, яких цілком можна віднести до т.зв. втраченого покоління. Надалі працювали вони в Австрії,

Німеччині, США, підрадянській Україні. Серед них випускник тернопільської гімназії німецькомовний єврей Сома Моргенштерн, який жив у Відні, а згодом у США. Його ставлять в один ряд із його друзями Йозефом Ротом із Бродів та Робертом Музілем. Моргенштерн написав на схилі віку незакінчені спогади “В інший час: молодість у Східній Галичині”, в яких є про тернопільську юність Соми [28]. Твір переклали англійською, але українською переклали окремі уривки [176]. Повного перекладу цього твору, як й інших творів цього автора, наразі немає.

Під час Першої світової війни американський репортер і письменник Джон Рід, який спеціалізувався на висвітленні “гарячих” тем, від страйків до революцій, побував і на Східному фронті, зокрема й у фронтовому Тарнополі. Його книжка “Війна у Східній Європі” містить описи Тарнополя в умовах окупації російськими вояками, напередодні їх відступу. Особливо колоритно Рід описав залізничний двірець (вокзал), а також безладдя, біженців, шпигуноманію, розкрадання і хабарництво. Ось перша цитата: “Двірець у Тарнополі перебував у страшному безладі. З довгого військового ешелону, кидаючись за окопом, бігли з чайниками солдати, розбиваючи ряди піхотної колони, котра прямувала до

Джон Рід і Боурдмен Робінсон у 1915 р.

іншого поїзда. Офіцери кричали і сварилися, б'ючи їх піхвами своїх шашок. Істерично свистіли паротяги, сурмив сурмач, скликаючи людей до своїх вагонів. Одні зупинялися нерішуче, не знаючи, чи йти далі чи повертатися, інші пускалися швидше. Навколо бака з гарячою водою штовхалася і кричала галаслива юрба. Клуби пари піднімалися з відкритих кранів... Сотні збитих з пантелику селян-біженців, – українці, молдавани та угорці, – розмістились уздовж платформи між своїми клунками і скарбом: при відступі росіяни очищали країну від усіх живих істот, руйнували будинки і витоптували посіви...” (переклад автора статті) [30, с. 148]. Відзначу, що цю книжку проілюстрував канадсько-американський художник-графік і карикатурист Боурдмен Робінсон, котрий перебував на сході Центральної Європи разом із Джоном Рідом від редакції журналу “Metropolitan”. Принагідно пропоную переглянути одну з ілюстрацій до книжки Ріда.

Наступна цитата – це вже узагальнений образ Тарнополя, як його сприйняв Джон Рід: “Тарнополь – місто важкої польської архітектури, між якої трапляються іноді великі, в сучасному німецькому стилі, будівлі, – місто раптових перспектив, вузьких, клопітливих вулиць, оточених сотнями крамниць, розмальованих зображеннями товарів, які в них продаються, вулиць, що кишать євреями в довгих чорних одягах і в чорних, зі загнутими крисами капелюхах. Виглядали вони тут краще і менш улесливо, ніж у Новоселиці. Як усюди в Галичині і Польщі, тут панував змішаний запах кошеру, шевської шкіри і того, що ми називаємо “поляк”; він виповнював повітря, отруював їжу, яку ми їли, і просочував наші ложа” [30, с. 149].

Трохи інший досвід війни у її учасника, військового лікаря й педагога, письменника, знаменитого автора творів про хлопчика-короля Мацюся – Януша Корчака (Генрика Гольдшміта). Від 1900-х років він цікавився життям знедолених дітей, а у 1912 році заснував у Варшаві Будинок сиріт. Під час Великої війни, у 1917 році, як військовий лікар, у околицях від тогочасного Тарнополя Малому Глибочку, Януш Корчак заопікувався місцевих хлопцем Стефаном. Хлопець не знав долі свого батька-поляка, який був на фронті, а мати-русинка померла, коли хлопцеві було 7 літ. Брат його мешкав у Тарнополі, а сам хлопець був у тарнопольському сиротинці, але гуманного ставлення до себе там

не зустрів. Загалом, Тернополь не дуже подобався дитині війни Стефанові: “Його звуть Стефан. Мати померла, коли йому було 7 років – не пам’ятає, яке було її ім’я. Батько на війні, чи то в полоні, чи вбитий. У нього є сімнадцятирічний брат, який перебуває в Тернополі. Він жив разом зі своїм братом, а потім із солдатами, останні півроку в притулку. Притулки відкрив союз міст, проте керують ними хто доведеться. Уряд то дозволяє навчати, то забороняє. Це не інтернат, а смітник, куди викидають дітей, непотріб війни, сумні відходи дизентерії, тифу, холери, які змітають батьків або тільки матерів, тому що батьки борються за новий поділ світу. Війна – це не злочин, це триумфальний марш, бенкет божевільних із п’яного весілля чортів” (переклад автора статті) [26].

Януш Корчак

Цікаве відсилання до подій Першої світової війни зафіксував класик української радянської літератури Юрій Смолич, у контексті Революції 1918 року. Сам учасник революційних подій, артилерист Армії УНР, військовий лікар і актор, Смолич показав у знаменитій трилогії “Дитинство”, “Наші тайни” і “Вісімнадцятилітні” образ свого покоління, яке зростало й мужніло в подіях війни та революції. Один з героїв трилогії, колишній фронтовик із російської імператорської армії і командир повстанців проти “гетьмана” Степан Юринчук під час взяття одного з містечок застосував відомий йому з часів імперіалістичної війни “тернопільський зашморг” [19, с. 615].

Інший представник цього покоління Борис Антоненко-Давидович в автобіографічній новелі “Блакитна Галілея” показав Тернопіль часів Директорії УНР і збройної боротьби за збереження української незалежності. Культурний шок юнака-слобжанця, добровольця і рядового козака Армії УНР, який ідеалізуючи Галичину (в галицькій говірці – “Галилею”) зіткнувся з дещо іншим її образом. Тернопіль у цій розповіді займає центральне місце: “Останні зимові морози стиснули сірий краєвид Тернополя. Він лежить он там, за білим сніговим подолом, і гострий шпиль готики костюлу стремить над містом у похмурі невеселе галілейське небо. Ми бачили Тернопіль тільки одну годину, поки стояв на станції наш поїзд. Похапцем пройшли ми його зруйнованими вулицями, де на кожному розі прибито новенькі блакитні таблички: “Вулиця Михайла Грушевського”, “Вулиця Петлюри”, “Площа Івана Мазепи”. Посеред майдану зруйнований пам’ятник Міцкевичу, з завулку вибігає хлопчисько з щітками й запобіжливо пропонує:

– Прошу, пане, чоботи чистити? Альбо, може, пан дівку потребує?” [1].

Зіткнувся автор і з місцевими батярами, які не стидалися грабувати поїзд залізничного куреня Армії УНР. Та ще більше вразили автора поведінка українського військового коменданта міста і його підлеглих:

“Ім’я пана Стефанова, коменданта Тернополя, промовляло нам надто багато. Це з його наказу вартові в місті одразу після шостої години безапеляційно наказують запізнілому перехожому – “лягай” і тримають його лежачи, поки не прийде зміна.

Режим пана Стафанова ми не могли увібрати в наші поняття української влади й казкової Галілеї. Далекі, пан Штепа мав рацію, кажучи: – Які вони в чорта – українці! Австріяки – і більше нічого!..

Надворі я порадився з Василем, і ми покляли, поки ще Завадський міркуватиме, як йому повестись із нами, тікати. Назад за Збруч, з цієї чудернацької країни, де є ще й досі “мужва” і “хлопи”, пан Завадський і пан Стефанів” [1].

Частина III. Позапіслявчора

Перед позаминулим століттям відзначмо один примітний літературний факт української літератури із 1901 року. Це – роман часу зародження українського модернізму, який однак більш скидається на екзистенціалізм або на твори втраченого або й розбитого (англ. *beat*) покоління. Це роман “Вирід” [що означає сучаснішою літературною мовою – виродок] Осипа Шпитка, “першого богеміста [цебто богемника – *Авт.*] на галицькій ґрунті (П. Карманський). Роман оповідає про Романа Луневича, бурлаку, мандрівного актора, ловеласа, песиміста, анархіста – *alter ego* самого Шпитка. При початку бурхливого шляху героя, він навчався на підготовчому курсі учительської семінарії, як і сам автор роману, – на тому ж таки курсі в Тернополі. Цілком імовірно, що нижченаведена ситуація з характеристикою цього закладу стосується саме Тернополя: “Скінчив я четверту нормалку з дуже добрим успіхом. По вакаціях записався на приготівляючий курс учительської семінарії, та тут же ледво по 3-місячних муках і скінчилася моя шкільна освіта. Жиючи з дня на день, я занедбував школу. Професори, за вийком одного спольщеного русина, загально мене не любили, бо я їм деколи шахнув остро попід ніс, бачучи як вступаються за ріжнородними “дітьми протекції”, дурнішими і менше здібними, а тиснуть мене, здібного бідолашу. В додаток мене обікрали і я, рад-не-рад, вернув домів” [22, с. 18].

Отже, позаминуле століття. На той час Тернопіль/Тарнополь переважно епізодично проникав на сторінки творів, хоча багато їх залишилося в старій пресі, й тут ще можливі відкриття. На щастя, серед тих, хто як репортер і як політичний активіст бував у Тарнополі, а також як письменник черпав враження із цього міста та його околиць для своєї творчості, був Іван Франко. Хто читав оповідання Франка, “спотикався” час-від-часу об Тернопіль (“Чума”, “Свинська конституція” та ін.). Але практично невідомо (принаймні я такого не чув, поки сам до того не дійшов), що Тернопіль – це прототип головного місця дії знаменитих “Перехресних стежок”. Хоч місто й не назване, але описано так, що можна здогадатися, що це не просто “одне з більших провінційальних міст” і повітовий центр. На Тарнополь зразка 1880–1890-х років указують топографія, вулиці, ресторації (як наприклад “Під чорним орлом”). Опис міста, його атмосфери, тогочасної владної еліти і урядовців та частини інтелігенції дають

Іван Франко.
Фото 1890 р.

Богдан Ступка і Анатолій Хостікоєв
у телефільмі “Пастка”
за “Перехресними стежками”
І. Франка.

уявлення про тогочасний Тарнополь/Тернопіль. Це місто антигерой твору Валеріян Стальський називає “занадто акустичним”: “У нас тут загально нема великих віддалень. Передмістя, як ковбаси, простягалися кожде на півмилі і ще далше, а середмістя все прикупі, мов на тарелі. Се має свої вигоди, але має й невигоди. Занадто акустичне місто. Акустичне. Так! У однім кінці чихнеш, у другім чути. Ні з чим найменшим не сховаєшся перед цікавими очима. А що цікаві очі побачать, те цікаві язики розмолотять, роздують, розбобтають удвоє, вдесьятеро” [21]. Реалістично й воднораз сатирично показана в творі “еліта” провінційного міста: староста, президент суду, податковий інспектор,

бурмістр, директор гімназії, руський і латинський парохі та інші.

Одне з своїх перших оповідань у 1890-х роках написав учень Львівської духовної семінарії, а в минулому випускник Тернопільської гімназії Микола Дерлиця (збірка вийшла 1900 р.) [17а, с. 378]. У “Пташенятах” показано життя безпритульних дітлахів у городці (скверіку) з фігурою святої Теклі на вулиці Панській в Тернополі. Показані в творі і поліцаї, і бурмістр міста: “Пан бурмістр, член товариства охорони звірят, подбав, щоб у відповідних місцях городця поуставлювано полицки, і сам ранками зимовою порою насипав на полицки, як він виражався, пташенятам на їду. Того ранку пан бурмістр розпочав отсе свою діяльність. Обтулений в довгу бунду, в глибоких калошах обходив він огородець, черпав рукою з паперового мішечка дробинки булки і сипав на полицки. Рівночасно зазірав за пташками і приманював їх найлюбішими словами” [5, с. 23]. Щоправда, ставлення пана бурмістра до безпритульних дітей, які збирали крихти, котрі призначалися для птахів, було не таке гуманне.

Франко писав свої “Перехресні стежки” у 1890-х роках (перше видання 1900 р.). Десятиліттям раніше згадав один раз про місто в II томі свого контраверсійного роману “Вогнем і мечем” Генрик Сенкевич. Безумовно, існують й інші тексти того часу польських авторів (як і пізніших). Знаний галицько-польський письменник-сатирик і журналіст Ян Лям в своїх гуморесках з провінційного життя Волині принагідно згадав кілька разів і Тарнополь, з яким не раз порівнював волинські поселення. Він згадував гімназію, називав Тарнополь, як і Коломию, “колосальним муравлиськом роду людського”. А ще, поряд з іншими ярмарковими місцями і провінційними містами, як Станіславів, Ян Лям визнавав Тарнополь одним із вогнищ товариського життя шляхти [27, с. 96, 139]. Застосовуючи синтетичний підхід для перевірки джерельної інформації, враховуючи при тому й іронічний стиль тексту, маємо підстави довіритися оцінці Ляма, як поширеному погляду того часу. Сам Лям, уродженець Станіславова, випускник гімназії отців василіян у Бучачі і Львівського університету, вчитель, журналіст і редактор у Львові, військовик і січневий повстанець – тож був знавцем галицького, – передусім, але не лише, – життя. Образ Тарнополя як ярмаркового і шляхетського центрів підтверджують й інші джерела.

Так, досліджуючи альтернативні життєві стилі автор цієї статті натрапив на цікавий опис субкультури балагулів із однойменного фейлетону польського поета української школи Северина Гошинського. Його опубліковано 1845 року в еміграційному сатиричному журналі “Альбом Пшонки” (Париж), хоч написано ще 1837 року. Від імені Пшонки – комічного персонажа XVI ст. в Речі Посполитій польсько-український поет-романтик, революціонер і публіцист описав розгульних шляхтичів-балагулів, що збиралися в єврейському заїзді під час ярмарку в котромусь із галицьких містечок, як пише автор, ймовірно це був Тернопіль. “Кожен одягнений до коня: шкіряні штани, через спину нагайка, червона шапка набакир. Постаті стрункі, плечисті, хоч стіни ламати. Лиця як фляги з червоним вином, в очах племін пуншів, а голови і серця як бочки, в котрих виточено напій, а залишено тільки його каламуть – це видно по сміхах, розмовах, жартах, які відзиваються відгуком порожньої бочки. Всі галасували, вилися один наперед іншого, ледве що не догори ногами ходили. Словом, було зібрання балагулів” (переклад автора статті) [25]. Подібний образ Тарнополя 1830–1840-х років впливає й з історико-біографічного дослідження І. Франка про Івана Федоровича.

Микола Дерлиця.
Фрагмент
колективного фото.
1900-ті або
1910-ті роки.

І все-таки у Тарнополі народився, жив і помер свій письменник ще на початку XIX століття. Це був єврей-просвітник Йосеф Перль, завдяки якому Тарнополь став одним із головних центрів єврейського Просвітництва. Перль, як ідеолог руху, хотів перетворити консервативну патріархальну замкнуту єврейську громаду в модернізовану, відкриту і світську. Саме тут він написав перший єврейський роман “Відкривач таємниць” (видано у Відні 1819 р.). Твір був стилізований під роман у листах і за жанром був нищівною пародією на хасидів. Пізніше Перль написав ще інші романи-сатири “Слово праведника” (в співавторстві) і “Той, хто випробує праведника”. В останньому Перль уже висміював геть усіх: традиційних рабинів, ремісників, міщан і самих просвітників. “Відкривач таємниць” перекладений англійською мовою [29]. Перекладу українською мовою цього та інших творів тарнополянина Йосефа Перля немає. Життєпис і спадщину Йосефа Перля дослідила тернопільська історикinja Марічка Юрчак [23].

Післямова

З давнішої – ранньомодерної – літератури Тернопіль фігурує вряди-годи в подорожніх нотатках і щоденниках європейських мандрівників: німців, фризійців, данців, французів. Зрідка зустрічається Тарнополь в щоденниках і хроніках шляхтичів і не досить часто в літописах. Але то вже інша розмова. До того ж, нас цікавить передовсім белетристика.

Автор уклав невеличкий список текстів про Тернопіль у соціальній мережі для читальників Goodreads [24]. Наведений вище перелік не є вичерпний, тому доповніть його самі, і головне – читайте.

Список використаних джерел

1. Антоненко-Давидович Борис. Блакитна Галілея: фрагменти минулого. – Онлайн-версія: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4070>.
2. Вільчинський Олександр. Віагра для мера: роман. – Київ: Факт, 2006. – 296 с.
3. Вільчинський Олександр. Древа на дахах: роман. – Харків: Фолио, 2010. – 345 с.
4. Вулф Т. Новая журналистика и Антология новой журналистики / под. ред. Тома Вулфа и Э. У. Джонсона. – М, 2008. – 576 с.
5. Дерлиця Микола. Новели. Оповідання // Образки з життя / упоряд, передм., прим. Є. К. Нахліка. – Львів: Каменяр, 1989. – С. 21–55.
6. Дністровий Анатолій. Місто уповільненої дії: роман. – Київ: Факт, 2003. – 320 с. (Серія книг: Excerptis exsperiendis).
7. Дністровий Анатолій. Пацки: конкретний роман. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2011. – 244 с.
8. Йогансен Майк. Як будеться оповідання. Аналіз прозових зразків // Його ж. Вибрані твори / Упоряд. Р. Мельників. – 2-ге вид., доповнене. – К.: Смолоскип, 2009. – С. 550–668. (Серія “Розстріляне Відродження”).
9. Карманський, Петро. Поезії / Упоряд., вступ. слово і прим. Володимира Лучука. – К.: Український письменник, 1992. – 374 с.
10. Махно Василь. Котилася торба. Проза – К.: Критика, 2011. – 368 с.
- 10 а. Махно Василь. Ровер. Вибрані вірші та есеї 2011–2014. – Тернопіль: Видавництво “Крок”, 2015. – 230 с.
11. Мельничук Богдан, Пилипець Іларіон. Життя відомих: бувальщини. Тернопіль, 2000. – 184 с.
12. Мельничук Богдан, Пилипець Іларіон. Нові бувальщини із життя відомих. Тернопіль, 2002. – 231 с.
13. Мельничук Богдан. Зек, вождь і Гарсія Лорка. Новели. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2010. – 400 с.
14. Мельничук Богдан. Історії провінційного міста [в:] Яр: Вибрані новели. Тернопіль: Воля, 2007. – С. 6–43.
15. Мельничук Богдан. Невідоме про відомих: Бувальщини; Дружні шаржі М. Дмитруха. – Тернопіль: Астон, 2008. – 288 с.
16. Мельничук Богдан. Суд без суду. Новели. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2010. – 400 с.
17. Мислевич Зенон [Курбас Лесь]. В горячці // Літературно-науковий вістник. – 1906. – ч. XXXIV. – С. 37–40.
- 17 а. Образки з життя: Оповідання, новели, нариси / Упоряд, підготовка текстів, передм., приміт. та слов. Є. К. Нахліка. – Львів: Каменяр, 1989. – 398.: іл. 17б. Моргенштерн Сом. Променад; Дитячі хвороби; Паніка у сільській школі: [уривки з кн. “Юнацькі роки у Східній Галичині”] / [публ., пер. з нім., передм. “Роман Сомі Моргенштерна” О. Стецюк] // Славистичні записки / Терноп. експерим. ін-т пед. освіти. – Т.: Castrum spinosum, 2007. – Вип. 2 (6). – С. 216–224.
18. Окаринський Володимир. (Не)файне (не)місто, або Про Тернопіль з любов’ю, ненавистю, байдужістю // Погляд – Новини Тернополя. Тернопільські новини та події. – 5 вересня 2017. – <https://poglyad.te.ua/ternopil-vidhuku/strongnefajne-nemisto-abo-pro-ternopil-z-lyubovyu-nenavystyu-bajduzhistyustrong.html>.

19. *Смолич* Юрій. Твори: В 6 т. Т. 1: Дитинство; Наші тайни; Вісімнадцятилітні. – К.: Дніпро, 1971. – 701 с. 20. *Ухачевський* Сергій. Стіна. Осінні ілюзії. Детективні повісті. – Тернопіль: Богдан, 2009. – 384 с. – (Серія “Український детектив”). 21. *Франко* Іван. Перехресні стежки: повість // Його ж. Зібрання творів в 50 томах. – Том 20. – С. 173–459. 22. *Шпитко* Осип. Вирід / Осип Шпитко / Упоряд., передм., поясн. слів і примітки П. Ляшкевича; наук. ред. Г. Чопик; післямова І. Лучука. – Львів : Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2000. – 127 с. : портр. – (Серія “Літературні пам’ятки”. Вип. 5). 23. *Юрчак* Марічка. Йозеф Перль єврейський Руссо з Тернополя https://www.academia.edu/24316937/Йозеф_Перль_єврейський_Руссо_з_Тернополя. 24. *Books set in Ternopil* // Goodreads. – Online: https://www.goodreads.com/list/show/107274.Books_set_in_Ternopil#16147408. 25. *Goszcynski* Seweryn. Bałaguty // Album pszonki. – Wyd. Leon Zienkiewicz. – Paryż, 1845. – S. 67–85. 26. *Korczak* Janusz. Momenty wychowawcze :: Wolne Lektury <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/korczak-momenty-wychowawcze.html#footnote-idp34518928>. 27. *Lam* Jan. Humoreski. Wędrowki pana Macieja. Obrazki z życia wiejskiego na Wołyniu. – Lwów: Księgarnia Polska, 1883. – 214 s. 28. *Morgenstern* Soma. In einer anderen Zeit: Jugendjahre in Ostgalizien. – Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag, 1999. – 419 s. 29. *Perl* Joseph. Revealer Of Secrets: The First Hebrew Novel / Translated by Dov Taylor. – Boulder, Colorado: Westview Press, 1997. – 456 p. 30. *Reed*, John. The war in eastern Europe / Pictured by Boardman Robinson. – New York: Scribner, 1916. – 336 p.

Володымыр Окаринский

**СЛИШКОМ АКУСТИЧЕСКИЙ ГОРОД В ГОЛУБОЙ ГАЛИЛЕЕ, ИЛИ
ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПРОЗА КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИИ УКРАИНЫ
(ПРИМЕР ГОРОДА ТЕРНОПОЛЯ)**

Автор этой статьи предлагает обзор художественных прозаических текстов как источников истории города Тернополь, используя ретроспективный подход. Обзор охватывает период от настоящего до начала 19 века. Видения разных авторов, несомненно, дополняют не только представления о городе и его обитателях описываемых времен, но и стереотипный образ Тернополя и менталитет его граждан. Последнее должно быть ценным для исторического и антропологического понимания местной истории Тернополя.

Ключевые слова: местная история, антропология, Тернополь, Тернополь, тарнополистика, художественная литература, письменные источники, художественная литература, эссе, мемуарная проза.

Volodymyr Okarynskyi

**TOO ACOUSTIC CITY IN THE BLUE GALILEE, OR ARTISTIC PROSE
AS A SOURCE OF UKRAINIAN HISTORY (EXAMPLE OF TERNOPIL)**

The author of this article offers an overview of artistic prose texts as sources of the history of Ternopil, using a retrospective approach. Review covers the period from the present to the early 19th century. The visions of various authors will no doubt complement not only imagines of the city and its inhabitants of the times described, but also the stereotypical image of Ternopil and the mentality of its citizens. The latter should be valuable for historical and anthropological understanding of the local history of Ternopil.

Keywords: local history, anthropology, Ternopil, Tarnopol, tarnopolistica, fiction, written sources, fiction, essay, memoir prose.